

पित्तं विषमवेगेन वहति तदा तत्प्रतिकारार्थं मेघजं कुर्वन्तु । असाध्यता न स्यादिति यावत् । अत्र कश्चित् ।

स्वस्थानव्यवर्णं यावद्भवन्त्या नोपजायते । तावच्चिकित्सासत्त्वेऽपि नासाध्यत्वमिति स्थिति-
रिति ।

तत्र प्रायिकं बहुधा व्यभिचारदर्शनात् । हन्ति च स्थानविद्युतेत्यत्र चकारस्यायोग्यवच्छेदकत्व-
मित्यर्थः ॥ * ॥ प्रसङ्गात् कालनिर्णयमाह ।

भूलतासुखगाकारा नाडी देहस्य संक्रमात् । विशीर्णां क्षीणतां याति मासान्ते मरणं भवेत् ॥ कदाचित् महीलतावत् कृशा तद्गतिवदति-
मह्यवक्रगमना च । कदाचित् सर्पवत् परि-
पुष्टा तद्गतिवद्गुणवत्तरवक्रगमना च इति वैशि-
ष्टेऽन सुखदर्शनात्ते भेदः । इत्यत्र कदाचिद-
लक्ष्यतामतिशयताश्च यदा गच्छति । देहेऽति-
देहक्रममपेक्ष्य तेन देहेऽपि यदा स्थूलः शीथला-
दिना कदाचिच्च ह्यशः स्यात् तदा द्वितीये
मासि म्रियते इति । तथा,—

अगाहच्छति वेगेन शान्ततां लभते क्षणात् ।
समाहान्तरं तस्य यद्यङ्गे शोधवञ्जितः ॥
अगादिति इतद्वत् न तु कदाचिदिति । शान्तता-
मनुपलभ्यमानत्वम् । शोधेति तस्मान्नसम्बन्ध-
तु नापि रं मरणाय चिरमेवेत्यर्थः । तथा,—

हिमवद्विश्रदा नाडी च्वरदाहैः तापिनाम् ।
त्रिदोषस्यैर्भजतां तदा न्यह्युर्दिनचयात् ॥
यदा निरन्तरं च्वरदाहतापौ शैथिल्यं नाथाः ।
त्रिदोषेति । सन्निपातलक्षणसत्त्वं एव भवति ॥
तदा,—

गिरीच्छा दक्षिणे पादे तदा चैवा विशेषतः ।
मुखे नाडी वहेन्नित्यं ततस्तु दिनतूर्यकम् ॥
गतिन्तु अमरस्येव वहेदेकदिनेन तु ।
कन्देन सन्दते निखं पुनर्लगति चाङ्गुली ॥
मध्ये दादृश्यामानां न्यह्युर्भवति निश्चितम् ।

दक्षिण इति पुंसः । स्त्रियास्तु वाम एव तर्पति
कारस्यैव विशेष्यते विशेष्यज्ञानार्थम् । यदि
चोभयनाद्यापि मुखे पुरोभागे निखं सदा वहति
तदा दिनचतुष्टयं प्रायः अमरस्य परिभ्रमण-
रूपं गमनमिव मुख एव यदि वहति तदैक-
दिनेन । कन्दे मुखे सन्दनस्थाने कदाचित् न
सन्दते स्वल्पं सन्दत इति सम्भायते । निखं
प्रायः पुनश्चाङ्गुली तस्मिन्ने कदापि लगति तदा
तस्मादारभ्य दादृशप्रहरमध्य एव न्यह्युरिति ।

तथा,—
स्थित्वा नाडी मुखे यस्य विद्युद्गोतिरिवेच्यते ।
दिनेकं जीवितं तस्य द्वितीये म्रियते ध्रुवम् ॥
स्थित्वाद्युत्तमा स्थित्वा स्थित्वा विद्युत्स्फुरण-
मिव लक्ष्यते द्वितीये इत्यत्र प्रहराद्गुह्यमित्यर्थः ।
तथा,—

स्वस्थानविद्युता नाडी यदा वहति वा न वा ।
ज्वाला च हृदये तीव्रा तदा ज्वालावधि-
स्थितिः ॥

न वेति स्थित्वा स्थित्वेत्यर्थः । इत्यत्र यदसाध्य-
लक्षणसुक्तमवस्थानादपवादविरहे सति तस्यार्थ-
प्रवेशो यथायथमार्थमतिभिरवगमनस्य इति नेह
प्रतन्यते गम्यगौरवभयात् । मन्दं मन्दमिति
अनेन न च भूलतागमनाकारेति विरुध्यते
तस्य तात्कालिकमरणविषयत्वात् । सर्वमिदं
सर्वरोग एव वेदितव्यं च्वरमात्रे तु अत्र एवेति ॥
इति नाडीप्रकाशे द्वितीयोद्योतः ॥ * ॥

अथ रोगेषु निरूपणयोग्येषु प्रधानतया प्रथमं
च्वरनिरूपणमाह । तत्र च्वरपूर्व्यरूपे ।
“अङ्गुल्यहैः नाडीनां भवन्ति मन्थराः श्रवाः ।
श्रवः प्रबलतां याति च्वरदाहोऽभिभूतये ॥
वाग्निप्रातिकल्पेण भवन्ति सर्ववेदनाः ॥
च्वररूपमाह ।
च्वरकोपे च धमनी कोष्ठा वेगवती भवेत् ।
उष्णा पित्ताहते नास्ति च्वरो नास्त्युष्णता विना ॥
उष्णा वेगधरा नाडी च्वरकोपे प्रजायते ॥
अन्यत्र च ।
च्वरे च वक्रा धावन्ती तथा च मरुतः श्रवे ।
रमणान्ते निशि प्रातस्तथा दीपशिखा यथा ॥
तत्रापि विशेषमाह ।
सौम्या रूक्ष्या स्थिरा मन्दा नाडी सहज-
वातजा ।
स्थूला च कठिना शीघ्रा सन्दते तीव्रमाहते ॥
इता च सरला शीघ्रा दीर्घा पित्तच्वरे भवेत् ।
शीघ्रमाह ननं नाथाः काठिन्याच्च क्षला तथा ॥
मलाजीर्णनातितरां सन्दनच प्रकीर्तितम् ।
नाडी तनुसमा मन्दा शीतला श्लेष्मदीघजा ॥
द्वन्द्वजमाह ।
चक्षला तरला स्थूला कठिना वातपित्तजा ।
इषच्च दृश्यते तूष्णा मन्दा स्यात् श्लेष्मवातजा ॥
निरन्तरं खरं रूचं मन्दश्लेष्मातिवातलम् ।
रूचवातभवे तस्य नाडी स्यात् पित्तसन्निभा ॥
रूक्ष्या शीवा स्थिरा नाडी पित्तश्लेष्मसुद्वजा ॥
प्रसङ्गादाह ।
मध्ये करे वहेन्नाडी यदि सन्तापिता ध्रुवम् ।
तदा नूनं मनुष्यस्य श्धिरापूरिता मलाः ॥
आगन्तुकरूपभेदमाह ।
भूतच्वरे सिक इवातिवेगा
धावन्ति नाथो हि यथाऽङ्गामाः ।
तथा,—
येकाहिकेन वाचन प्रदूरे
क्षान्तगामा विषमच्वरेण ।
द्वितीयके वापि तृतीयतूर्ये
गच्छन्ति तत्रा भविवत् क्रमेण ॥
अन्यत्रापि ।
उष्णा वेगधरा नाडी च्वरकोपे प्रजायते ।
उद्देगक्रोधकामेषु भयचिन्ताश्रमेषु च ॥
भवेत् क्षीणगतिर्नाडी ज्ञातया वैद्यसत्तमैः ॥
प्रसङ्गादाह ।
यायामे अमथे चैव चिन्तायां श्रमशोकतः ।
नानाप्रभावगमना शिरा गच्छति विच्वरे ॥

अजीर्णरूपमाह ।
अजीर्णं तु भयेन्नाडी कठिना परिती जडा ।
प्रसन्ना च इता शुद्धा त्वरिता च प्रवर्तते ॥
तत्र विशेषमाह ।
पक्षाजीर्णे पुष्टिहीना मन्दं मन्दं वहेच्चडा ।
अहृत्पूर्णा भवेत् कोष्ठा गुर्वी सामा गरीयसी ॥
प्रसङ्गाद्भक्षणज्ञानमाह ।
पुष्टिलेगुडाहारे मांसे च लगुडाकतिः ।
क्षीरे च क्षिभिता-वेगा मधुरे मेकवर्तते ॥
रम्भागुडवटाहारे रूचसुष्कादिभोजने ।
वातपित्तासिक्त्येण नाडी वहति निष्क्रमम् ॥

अथ रसज्ञानम् ।
मधुरे वर्हिगमना तित्ते स्याद्भूलतागतिः ।
अन्ते कोष्ठा श्रवगतिः कटुके श्लेष्मसन्निभा ॥
कषाये कठिना च्चाना लवणे सरला इता ।
एवं द्वित्रिचतुर्थीं नानाधर्मवती धरा ॥
तथा,—
द्रवेऽतिकठिना नाडी कोमला कठिनाशने ।
द्रवश्लेष्म काठिन्ये कोमला कठिनापि च ॥
क्षौत्रे पृथगग्रस्थित्वेव पिष्टे पुष्टेव जायते ॥
अभिमानाधातुल्यलक्षणमाह ।
मन्दाभ्यः शीघ्रघातोश्च नाडी मन्दतरा भवेत् ॥
तदुक्तम् ।
क्षीघ्रघातौ च मन्दाभ्यो नाडी क्षीणतमा ध्रुवम् ॥
तथा,—
मन्देऽप्यौ क्षीणतां याति नाडी हंसाकलि-
क्षयति ॥

अन्ये तु ।
आमाश्रये पुष्टिविर्वर्द्धनेन
भवन्ति नाथोऽग्रमुजाभिपत्ताः ।
आहारमान्वादुपवासतो वा
तथैव नाथो मुञ्जगाग्रमानाः ॥
प्रसङ्गाद्दीर्घाभिज्ञानमाह ।
लक्ष्मी भवति दीर्घाभ्येस्था वेगवती मता ।
प्रसङ्गाद्यहृत्क्षीमप्याह ।
पादे च हंसगमना करे मण्डकसंज्ञवा ।
तस्याभ्ये मन्दा देहे तथवा मण्डकीगदौ ॥
तथा,—
भेदेन शान्ता ग्रहणीगदेन
निर्वीर्यरूपा लतिसारभेदे ।
विलम्बिकार्या श्रवगा कदाचि-
दामातिसारे पृथुता जडा च ॥ * ॥

अथ विरक्तिकाज्ञानम् ।
निरोधे श्लेष्मकृतीर्विद्युह्ये क्षिततराश्रिताः ।
विरक्तिकाभिभूते च भवन्ति मेकवत् क्रमाः ॥*॥
प्रसङ्गादानाहश्लेष्मज्ञानमाह ।
आनाहे श्लेष्मकृच्छे च भवेन्नाडी गरिष्ठता ॥*॥
शूलज्ञानमाह ।
वातेन शूलेन मरुतुश्रवेन
सदैव वक्रा हि शिरा वहन्ती ।
ज्वालामयी पित्तविचेष्टितेन
साध्या न शूले न च पुष्टरूपा ॥ * ॥

अथ विरक्तिकाज्ञानम् ।
निरोधे श्लेष्मकृतीर्विद्युह्ये क्षिततराश्रिताः ।
विरक्तिकाभिभूते च भवन्ति मेकवत् क्रमाः ॥*॥
प्रसङ्गादानाहश्लेष्मज्ञानमाह ।
आनाहे श्लेष्मकृच्छे च भवेन्नाडी गरिष्ठता ॥*॥
शूलज्ञानमाह ।
वातेन शूलेन मरुतुश्रवेन
सदैव वक्रा हि शिरा वहन्ती ।
ज्वालामयी पित्तविचेष्टितेन
साध्या न शूले न च पुष्टरूपा ॥ * ॥

अथ विरक्तिकाज्ञानम् ।
निरोधे श्लेष्मकृतीर्विद्युह्ये क्षिततराश्रिताः ।
विरक्तिकाभिभूते च भवन्ति मेकवत् क्रमाः ॥*॥
प्रसङ्गादानाहश्लेष्मज्ञानमाह ।
आनाहे श्लेष्मकृच्छे च भवेन्नाडी गरिष्ठता ॥*॥
शूलज्ञानमाह ।
वातेन शूलेन मरुतुश्रवेन
सदैव वक्रा हि शिरा वहन्ती ।
ज्वालामयी पित्तविचेष्टितेन
साध्या न शूले न च पुष्टरूपा ॥ * ॥

अथ विरक्तिकाज्ञानम् ।
निरोधे श्लेष्मकृतीर्विद्युह्ये क्षिततराश्रिताः ।
विरक्तिकाभिभूते च भवन्ति मेकवत् क्रमाः ॥*॥
प्रसङ्गादानाहश्लेष्मज्ञानमाह ।
आनाहे श्लेष्मकृच्छे च भवेन्नाडी गरिष्ठता ॥*॥
शूलज्ञानमाह ।
वातेन शूलेन मरुतुश्रवेन
सदैव वक्रा हि शिरा वहन्ती ।
ज्वालामयी पित्तविचेष्टितेन
साध्या न शूले न च पुष्टरूपा ॥ * ॥

अथ विरक्तिकाज्ञानम् ।
निरोधे श्लेष्मकृतीर्विद्युह्ये क्षिततराश्रिताः ।
विरक्तिकाभिभूते च भवन्ति मेकवत् क्रमाः ॥*॥
प्रसङ्गादानाहश्लेष्मज्ञानमाह ।
आनाहे श्लेष्मकृच्छे च भवेन्नाडी गरिष्ठता ॥*॥
शूलज्ञानमाह ।
वातेन शूलेन मरुतुश्रवेन
सदैव वक्रा हि शिरा वहन्ती ।
ज्वालामयी पित्तविचेष्टितेन
साध्या न शूले न च पुष्टरूपा ॥ * ॥

अथ विरक्तिकाज्ञानम् ।
निरोधे श्लेष्मकृतीर्विद्युह्ये क्षिततराश्रिताः ।
विरक्तिकाभिभूते च भवन्ति मेकवत् क्रमाः ॥*॥
प्रसङ्गादानाहश्लेष्मज्ञानमाह ।
आनाहे श्लेष्मकृच्छे च भवेन्नाडी गरिष्ठता ॥*॥
शूलज्ञानमाह ।
वातेन शूलेन मरुतुश्रवेन
सदैव वक्रा हि शिरा वहन्ती ।
ज्वालामयी पित्तविचेष्टितेन
साध्या न शूले न च पुष्टरूपा ॥ * ॥

अथ विरक्तिकाज्ञानम् ।
निरोधे श्लेष्मकृतीर्विद्युह्ये क्षिततराश्रिताः ।
विरक्तिकाभिभूते च भवन्ति मेकवत् क्रमाः ॥*॥
प्रसङ्गादानाहश्लेष्मज्ञानमाह ।
आनाहे श्लेष्मकृच्छे च भवेन्नाडी गरिष्ठता ॥*॥
शूलज्ञानमाह ।
वातेन शूलेन मरुतुश्रवेन
सदैव वक्रा हि शिरा वहन्ती ।
ज्वालामयी पित्तविचेष्टितेन
साध्या न शूले न च पुष्टरूपा ॥ * ॥

अथ विरक्तिकाज्ञानम् ।
निरोधे श्लेष्मकृतीर्विद्युह्ये क्षिततराश्रिताः ।
विरक्तिकाभिभूते च भवन्ति मेकवत् क्रमाः ॥*॥
प्रसङ्गादानाहश्लेष्मज्ञानमाह ।
आनाहे श्लेष्मकृच्छे च भवेन्नाडी गरिष्ठता ॥*॥
शूलज्ञानमाह ।
वातेन शूलेन मरुतुश्रवेन
सदैव वक्रा हि शिरा वहन्ती ।
ज्वालामयी पित्तविचेष्टितेन
साध्या न शूले न च पुष्टरूपा ॥ * ॥

अथ विरक्तिकाज्ञानम् ।
निरोधे श्लेष्मकृतीर्विद्युह्ये क्षिततराश्रिताः ।
विरक्तिकाभिभूते च भवन्ति मेकवत् क्रमाः ॥*॥
प्रसङ्गादानाहश्लेष्मज्ञानमाह ।
आनाहे श्लेष्मकृच्छे च भवेन्नाडी गरिष्ठता ॥*॥
शूलज्ञानमाह ।
वातेन शूलेन मरुतुश्रवेन
सदैव वक्रा हि शिरा वहन्ती ।
ज्वालामयी पित्तविचेष्टितेन
साध्या न शूले न च पुष्टरूपा ॥ * ॥

अथ विरक्तिकाज्ञानम् ।
निरोधे श्लेष्मकृतीर्विद्युह्ये क्षिततराश्रिताः ।
विरक्तिकाभिभूते च भवन्ति मेकवत् क्रमाः ॥*॥
प्रसङ्गादानाहश्लेष्मज्ञानमाह ।
आनाहे श्लेष्मकृच्छे च भवेन्नाडी गरिष्ठता ॥*॥
शूलज्ञानमाह ।
वातेन शूलेन मरुतुश्रवेन
सदैव वक्रा हि शिरा वहन्ती ।
ज्वालामयी पित्तविचेष्टितेन
साध्या न शूले न च पुष्टरूपा ॥ * ॥